

Ali TAŞKIN*

Platon'un Demokrasi Paradoksu, Popper'in Yorumları ve Türkiye'de Demokrasi Tartışmaları

Özet

Demokrasi konusunda Platon ve Popper genel olarak farklı düşünür. Örneğin Platon, egemenliğin, bilgisi yetersiz kitlelerin elinde olduğu yerlerde Demokrasiyi kötü bir yönetim biçimi olarak düşünür. Tam aksine, Popper ise Demokrasiyi yönetim biçimlerinin en iyi türü olarak tanır ve demokratik yönetimin toplumun en iyi yaşam biçimine ulaşması yolunu açar. Bu makaledeki amacım, Platon'un Demokrasi paradoksları ve Popper'in yorumlarının çözümlenmesine ek olarak, siyasal katılım, egemenlik ve özgürlük vb. bağlamında, Türk demokrasisinin benzer yönlerini tartışmaktır.

Anahtar Sözcükler

Demokrasi Paradoksları, Platon, Popper, Türkiye, Demokratik Yönetim.

Plato's the Paradox of Democracy, Popper's Comments and the Discussions of Democracy in Turkey

Abstract

In terms of Democracy, Plato and Popper differ extensively. For instance, Plato considers Democracy as a fundamentally corrupted form of government, where the possession of power rests upon the will of the masses, which for Plato are incapable of achieving true knowledge. Conversely, Popper recognizes Democracy among the best forms of governance. And he argues that democratic rule will eventually lead society to pursue the best life. the purpose of this essay I will concentrate in analyzing the paradoxes of Plato' and Popper's interpretations with related to democracy in terms of: political participation, authority and freedom etc. In the same time I will argue Turkish Democracy out similar aspects.

Key Words

Paradoxes of Democracy, Platon, Popper, Turkey, Democratic Rule.

---

* Doç. Dr. Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü.

“...İnsanın eleştirme yetilerini serbest bırakan ‘açık topluma’ geçiş...”**K. R. Popper**

Yunanca Demos (halk) ve Kratos (iktidar, erk) sözcüklerinin bir araya getirilmesiyle oluşan, halkın gücü ya da iktidarı anlamında kullanılan Demokrasi (TDK, 1998; 52) (*dēmokratia*), ilk kullanımından beri felsefesinin temel sorunlarından birisi olmuştur. Terimin kökeninden başlayarak, yüklenen anlamlar, geçirdiği evreler, teori ve pratik açısından ele alınışında ve toplumların uygulamalarında görülen farklılıklar, olumlu-olumsuz yönleriyle felsefi bir temel üzerinde sürekli tartışılmıştır. On dokuzuncu yüzyılın sonları ve yirminci yüzyılda, Demokrasi ve bu bağlamda yer alan her tür tartışmanın, “siyaset biliminin”(!) konusunu oluşturduğu savıyla medyada,¹ çoğunlukla siyaset bilimciler tarafından güncel ve yüzeysel, bir **magazin kültürü** çerçevesinde tartışılıyor ve felsefi derinliğe bir türlü inilmiyor olması, demokrasinin felsefi bir temelde çözümlenmesi zorunluluğunu ortadan kaldırmaz.

Kimi zaman içi boş bir dogma niteliğinde, siyasal mülahazalarla ortaya atılan, ama ne tarihsel ne de tutarlılık açısından anlaşılması olanaklı olmayan, demokrasinin **en mükemmel yönetim biçimi olduğu** iddiasının, onu kendi çıkarına hizmet edenlerin bir araç, bir slogan olarak kullanmalarından başka bir anlam ifade etmediği zamanla anlaşılmıştır. Demokrasi söyleminin, halkı kategorik sınıflara bölerek dışlayan baskıcı yönetimleri eleştirmek, demokrasiyi de güçlendirmek adına kimi zaman iyi niyetle ve haklı gerekçelerle dile getirilen, ancak, kimi zaman da, karşıtı olduğu varsayılan kesimleri susturma ya da aşağılama amacı güden bir retorik olduğu da yakın geçmişte sıkça görülmüştür. Eskiden geliştirilen bu “retoriğin” arkasında durmayan, “devletin bekası” gibi, sıradanlaştırılan, basmakalıp ifadelerle “gerekirse vazgeçebileceğimiz” demokrasimizin “demokrasinin beşiği” ilan edilen ülkelerde bile tam olarak uygulanmadığı dile getirilerek, “halklara özgürlük” parolasıyla uygulamaya konulan bu “sihirli” yönetim biçiminin bir tür “halk despotizmine dönüşme” tehlikesi vurgulanmıştır. Platon’un yüzyıllarca önce dikkat çektiği bu eleştiriden başta habersiz olan “demokrasi tutkunları”(!), Demokrasinin artık çıkarlarına hizmet etmediğini gördüklerinden midir, yoksa başka nedenlerle mi bilinmez, onunkine paralel görüşleri güncelleştirmeye başlamışlardır.

Demokrasi tartışmalarının tarihsel arka planına bakıldığında, Avrupa demokrasisinin, Platon’un öne sürdüğü, *egemenlik, özgürlük ve hoşgörü* paradoksları ve Aristoteles’in de benzer yorumları ekseninde oluşturulmuş bir demokrasi kültürü çerçevesinde geliştiği görülür. Dünyanın sınırlı sayıda ülkesinde uygulanan bu yönetim şeklinin, Batıda da Doğuda da gerek ilkel olarak gerekse uygulamadaki güçlükler açısından büyük sorunları da beraberinde getirdiği bilinmektedir. Her ne kadar, demokrasinin Avrupa merkezli, dolayısıyla Avrupalılar için uygun bir rejim olduğu biçiminde yorumlar varsa da, bütün insanlar ve toplumlar için olumlu yönleri ağır basan bir rejim olacağına ilişkin kanaatler daha çoktur. Bu bütünlük içerisinde ülkemizin demokrasi geçmişi ve geleceğine ilişkin kimi tartışmaların Avrupa’dakilerle paralellik göstermesini hesaba katarak, yirminci yüzyılın önemli filozoflarından biri olan Karl

¹ Burada, ekran değişse de, (malumu ilam etmekle görevli) konukların değişmediği tartışma (!) programları kastedilmektedir.

Popper'in Batı Demokrasisi üzerine yaptığı çözümlerinde yer alan kimi tespitlerinden de yola çıkarak, Türkiye'deki demokrasi tartışmaları ve sorunlarına bir başka açıdan bakmayı deneyeceğiz.

İlk çağlardan yirminci yüzyıla kadar, çetin hesaplaşmalar ve savaşlarla bugünkü duruma gelen Demokrasinin, yıkmaya yönelik tehdidin türüne göre, kendini koruma hakkına sahip olmasının demokratik olup-olmayacağı tartışılmıştır. Demokrasinin özüne uygun düşmeyen, kimi zaman askıya alınmasına kimi zaman da tamamen ortadan kaldırılmasına yol açan bu **paradoksal savunma mekanizmalarının** demokrasi çerçevesinde nasıl işletileceği önemli bir sorun olarak gözükmektedir. Bu makale, demokratik yollarla "gizli gündemlerini" gerçekleştirmeye çalışan "Demokrasi karşıtlarına" karşı mücadele etmenin de Demokrasi içerisinde olduğunu savunan Platon ve Popper'in görüşlerinden yola çıkarak, günümüze yansımalarını ele almak amacıyla yazıldı. Bu çerçevede, demokratik yöntemlerle Demokrasinin yok edilmesi tehlikesine karşı geliştirilmesi gerekli önlemlerin, *egemenlik*, *özgürlük*, *hoşgörü* gibi demokratik değerler açısından **yerindeliği** üzerine de değerlendirmelere yer verilecektir. Gerekçeleri farklı olmakla birlikte, Platon ve Popper'in, kendisini korumak için çeşitli önlemler alan her sistem gibi, Demokrasinin de özgürlüklere sınır çizmesini meşru görmeleri, *Demokrasinin olanağı sorunu* düzleminde bir çok tartışmayı da birlikte getirmektedir. Demokratik düzenin sürdürülmesi için *ana ilkelerden vazgeçmeksizin* neler yapılabilir? Demokrasi çerçevesinde kalarak hangi *değer* ne ölçüde sınırlanabilir? Bu sınırlamaların Demokrasinin "en iyi yönetim biçimi" olmasına engel olup-olmayacağı ya da ne ölçüde demokratik sayılacağı Popper'in yorumları çerçevesinde tartışılacaktır.

Demokrasinin Kökeni ve Tartışmalar

Yönetim biçimleri, başta, Platon'un *Devlet ve Yasalar*'ı, sonra da Aristoteles'in *Politika*'sı olmak üzere, tarihsel süreç içerisinde çok sayıda filozof ve entelektüelin yapıtlarında çeşitli yönleriyle irdelenmiştir. Bu yönetim biçimleri içerisinde, üzerinde en çok tartışılanlardan birisi, hiç kuşkusuz Demokrasidir. Tarihsel olarak bakıldığında, doğal olarak, bugünkü Demokrasinin ne Platon ne de Aristoteles tarafından tanımlanan demokrasi olmadığı bilirse de Demokrasinin temellerinin Antik Yunan'da atıldığı inancı yüksektir.

Aristoteles'e göre Atina Demokrasisi'nin kurucusu, ünlü yasa koyucu Solon (640-559)'dur. Solon'un, **mutlak oligarşiyi yıkıp halkın köleleştirilmesine son vermesi, Areios Pagos Kurulu gibi aristokratik öğeleri sürdürse de, bütünüyle halkın seçtiği üyelerden oluşan bir yargı sistemi kurmasıyla** sonraki demokratik yönetimlere ilham verdiği söylenir (Aristoteles, 2005, 65). Solon'un, bu sisteme öncülük etmesine Fenikelilerin kurmuş oldukları şehircilik tipleri, Hammurabi ile Musa'nın, insanları borçlarından kurtaran yasalar çıkarmaları etkili olmuştur. Solon'un demokrasi anlayışı, Batı'nın demokratik yaşamının başlangıcı kabul edilir (Ruben, 1947, 27).

Demokrasi de içerisinde olmak üzere, insanın toplum halinde yaşamasının zorunlu sonucu olarak, insan doğası temelinde salt felsefi bir sorun olarak da sosyokültürel yönleriyle de yönetim biçimleri üzerinde çok tartışma yapılmıştır. En

uygun olanı bulma yolunda çok çaba harcanmış olmasına karşın, her zaman ve koşulda her topluma uygun bir yönetim biçimi bulunamamıştır (Kempski, 2001, 478). Böyle bir arayışın yerindeliği sorgulanabilir; çünkü her yönetim tarzı uygulama alanı bulduğu yerin koşullarına göre biçimlenir. Demokrasi geleneği açısından daha kıdemli sayılan Batı toplumlarında bugün bile farklı yönetim biçimleri ve bakış açıları bulunması buna örnektir. Söz konusu çeşitliliğin temelinde de felsefi çözümlerlerdeki farklılıklar bulunmaktadır. Bir yanda, doğası itibarıyla insanın dizginlenmesi gereken bencil ve saldırgan özelliklere sahip olduğunu öne süren ve totaliter bir yönetimi savunan Hobbes'un başını çektiği, Rousseau'nun da kısmen katıldığı gelenek varken, diğer yanda da, yarar ilkesini temele koyan, insanın iyi özelliklerinin daha ağır bastığını öne sürüp daha liberal bir yönetime layık olduğunu savunan Shaftesbury'nin başını çektiği Hutcheson, Hume, A. Smith gibi düşünürlerin yer aldığı gelenek vardır. Sözü çok uzatmadan söylemek gerekirse, uygulamaları örnek gösterilen batı ülkelerinde de Demokrasi üzerinde bir uzlaşma, Demokrasinin her toplum için ideal bir yönetim biçimi olduğuna dair genel bir kanı yoktur. Şu abartılı yorum buna güzel bir örnektir: *“Siyaset felsefesi açısından en büyük tehlike, özellikle günümüzde, Batı dünyasının geliştirmiş olduğu bir ‘demokrasi’ tipinden yola çıkarak, bu Batıya özgü ‘yaşam biçimini’ insanlığın geri kalan bölümü için de ideal olarak görmek şeklinde Batıda yaygın olan bir tehlikedir. Ama aynı tehlike, Doğu bloğunun totalitarizminde de söz konusudur. Burada da Batının demokrasi idealine karşıt bir idealin insanlığın geri kalan bölümü için geçerli kılınmaya çalışıldığı görülür”*(Kempski, 478). **Doğu’daki halkın Demokrasiye hakkı yok, Batı’dakiler de Totalitarizme layık değil**, anlamına gelebilecek bu tutucu yorum kabul edilemez ama her toplumun demokratik bir yönetime uygun olduğunu, her toplumun Demokrasiyi içselleştirebileceğini öne sürmek ve hangi devlet olursa olsun orada **Demokrasiyi “ideal” biçimiyle uygulamanın olanaklı olduğunu** savunmak doğru da değildir.

Platon’un Demokrasi Paradoksları

Esasında, ifade “demokrasi paradoksu” biçiminde ve aşağıda sayacağımız paradoksları birbirinden ayırmadan ele alınmalıdır. Ancak, Platon, demokratik yönetimle birlikte ortaya çıkma olasılığı bulunan kimi kavram ve kurumların birbirine yakın ve bağlantılı olması nedeniyle her biri ayrı öneme sahip olan *Egemenlik*, *Özgürlük* ve *Hoşgörü* gibi öncelikli konuları birlikte ele almaktadır. Platon, kullandığı bu yöntemle, başta olumlu ve insanı mutlu eden bu kavramların, sınırlandırılmadığı zaman nasıl kendi kendisini yok edeceğini, yok etmekle kalmayıp, nasıl tam karşıtı olan sonuçlara dönüşebileceğini açıklamaktadır.

Erk, Hoşgörü ve Özgürlük Paradoksları

Platon, *Devlet* adlı yapıtında, *güç kimde olmalıdır*, sorusunu sorar ve Demokrasinin “zorbalığın sonucu olarak doğduğu” savını kanıtlamaya çalışır. Ona göre Oligarşiden Zorbalığa, oradan da Demokrasiye geçiş nasıl olmuşsa, tersine bir süreç yaşanacak, Demokrasiden Zorbalığa oradan da Oligarşiye geçiş olacaktır (Platon, 1992, 562/a, 246).

Demokrasinin en belirgin vasfı sayılan “özgürlük”, onu ölçüsüz kullananlarca amacından saptırılarak bir nihilizme ve otoritede sınır tanımazlığa yol açacak duruma sokulur. Bu özgürlük karşıtı gibi görünme tavrına tepki gösteren Popper, Platon’u “totaliter” olmakla suçlar (Popper, 1994, I/264). Platon’un bu tavrının, Sofistlerin anarşizme yol açan, devlet dahil hiçbir otoriteyi tanımayan görüşlerini mahkum etmek amacı taşıdığı düşünülebilir. Yunanistan’ın o dönem için iyi yönetilmediğini bilen Filozof, özgürlük talepleriyle başlayan bu tavırların varacağı noktayı şu sözlerle açıklar: “...Üstlerinde herhangi bir çeşidinden despot bulunmasını istemedikleri için, artık yazılı olsun yazısız olsun yasalara aldırış etmez olurlar. O halde bu tiranlığın çıktığı kaynaktır”(Popper, 1994, I/264). Platon’un konuyla ilgili diyalektiği *Devlet*’te yer alan şu diyalogla sürmektedir:

- “Oligarşiyi kuran ne olmuştu? Aşırı zenginlik kaygısı değil mi?”
- Evet.
- Oligarşiyi yıkan da gene bu doymak bilmeyen, zenginlikten başka şeye değer vermeyen tutku olmuştu.
- Doğru.
- Onun gibi, Demokrasiyi yıkan da, onun en büyük değer saydığı, doymadan arzuladığı şey oldu.
- Nedir o?
- Özgürlük. Bir demokrasi devletinde herkesin en güzel dediği şey odur. Özgür doğan bir insan yalnız böyle bir devlette yaşayabilir derler, duymuşundur.”

Gücü eline alanın bunu kolay kaybetmek istememesi sık rastlanan bir durumdur. Eski Yunan toplumunda da iktidarı ele geçiren herhangi bir güç kendisinden başka yetke tanımaz noktaya geliyordu. Bu sınırsız güç kullanımının tiranlığa yol açtığını Platon şu ifadelerde açıklıyor: “...Tiranlığı başa geçirenin Demokrasiden başka bir yönetim biçimi olmadığını varsaymak akla yakındır” (Platon, 564/a). Platon’un, Tiranlığa Demokrasinin neden olduğunu söyledikten sonra, bizde de güncel tartışma konularından birisi olan “sivil vesayet” ya da “sivil diktatörlük” gibi yorumlara neden olan hususlara ışık tutacak iddialarda bulunduğu görülüyor; şöyle diyor filozof: “Alelade insanlar da, bir insanı tutarak kendi gözdeleleri ya da parti önderleri yapmaya ve onun yerini yükseltip büyütmeye alışkın değiller midir?” – “Alışkındırlar” – Öyleyse, apaçık görünüyor ki, nerede bir tiranlık türerse, kaynağı bu demokratik parti önderliğidir.”² Platon’un “alelade” dediği insanları, günümüzde kullanılan “halk” terimi ile bir tutarsak, benzer tutumun bugün de sürdüğünü söyleyebiliriz. Platon’un “alelade insanları” ile bugünün “bidon kafalıları” “aptal” ya da “cahil kitle” denilen halk yığınları arasında ilkece bir fark görmeyen seçkin anlayış açısından değişen pek bir şey yok gibidir. Bu tip değerlendirmeleri haklı çıkaracak deneyimler yaşansa da, ne tarihsel olarak ne de demokrasi anlayışı ve kültürü açısından bu benzetme ve nitelendirmeler uygun değildir. Demokratik anlayışın ve anayasal kurumların köklü bir biçimde yerleştiği ülkelerde gerek siyasal kurumların özerk yönetimlerinde gerekse

² Bu alıntılar Popper’in *Açık Toplum ve Düşmanları*, adlı eserinden aktarılmıştır. (*Devlet*, 564a, 565c); Popper, a.g.e. s. 265.

iktidar olma fırsatı bulan partilerde başarısızlık ya da ayrılmayı gerektiren durumlarda değişim kolayca gerçekleşebilmektedir. Avrupa'nın demokratik geleneğinde Locke'la başlayıp Montesquieu ile tamamlanan "güçler ayrılığı ilkesi" ile sistemi güçlendiren uygulamayı bu konuda atılmış önemli bir adım olarak görmek gerekir. Platon'un kaygı duyduğu tehdit tamamen ortadan kalkmış olmasa da, tek yanlı yetki, egemenliğin *yasama, yürütme ve yargı* olarak kontrollü biçimde dağıtılmasıyla her kurum kendi sınırları içerisinde, kimi zaman da birbirlerini kontrol mekanizması olarak kullanılmasıyla büyük ölçüde azalmıştır. Popper'in şu ifadeleri bu bağlamda değerlendirilebilir: "*Özgürlüğü ortadan kaldırma yönündeki tehlikeleri en aza indirmenin en iyi yolu, yönetilenlerin devlet erkini elinde tutanları değiştirmeleri ve yerlerine farklı politikaları olan başka kişileri getirmelerini olanaklı kılan anayasal düzenlemeleri en önemli kurumlar olarak korumaktır*" (Magee, 1990, 74). Sözü edilen anayasal kurumların da zaman zaman "anayasal" sınırları zorlayarak "güç gösterisinde" bulunmaları onlarla ilgili kaygıları arttırmaktadır. Konuyla ilgili tartışmalar aşağıda ele alınacaktır.

Hoşgörünün de özgürlük gibi kendisini yok edeceğini öne süren Platon, bu konuda da, Demokrasinin ortadan kaldırılmasına yol açtığını öne sürdüğü gerekçeleri sıralar. Popper'a göre hoşgörüyü yok eden "hoşgörüsüz felsefeleri" ortadan kaldırmak yerine, akılcı kanıtlarla onlara karşı çıkılması gerekir. Hoşgörüsüzlüğe alışmış olanların, yandaşlarını bu akılcı kanıtları dinlememe yönünde, hatta onları fiziki müdahalelerle engellemeye çalışmaları durumunda onların bu hoşgörüsüzlüğünü de fiziksel güçle engellemek haklı bir nedene dayanmış olur (Magee, 72).

Demokraside Güç Tartışması

Hiç kuşkusuz, demokrasinin kusursuz bir rejim olduğu söylenemez, her dönemde farklı "güç odaklarıncı" denetlenen, kimi zaman da aynı odaklarca "kullanılan" Demokrasi, birbirini dengelemesi gereken güçlerin, orantısız kullanımı sonucunda kendisini yok eden bir sonuçla karşılaşabiliyor. İktidar olma gücünü kaybeden ve kolayca bu gücü yeniden elde demeyeceğini anlayan kesim ile iktidarı ele alanlar arasında Demokrasinin geleceği tartışması başlıyor. "İktidar olma" ya da "iktidarı paylaşma" mücadelesi, demokratik olmayan yollarla karşıtını sindirmek ve gücünü kaybetmemek için çaba gösteren "derin güçler" doğrudan ya da dolaylı olarak "halk" arasında bir mücadele başlıyor.

Herhangi bir iktidar başka iktidarlara dengelenerek kurumsal denetim altında tutulmalı mı, tutulmamalı mı sorusu önemlidir. Egemenliğin, hiçbir kayıt ve koşula bağlı olmaksızın, halka ait olduğu kabul edilen olan bir yönetim biçiminde bu "koşulun" yerine getirilmesi, hangi gerekçeyle olursa olsun, müdahale edilmemesi gerekir. Demokratik yollarla demokrasinin yok edilmesi gibi örnekler Platon'u haklı çıkaracak gerekçeler ortaya koyabilir. Fakat, bir iki "kötü örnekten" yola çıkarak Demokrasiye müdahale etmek beklenmeyen sonuçlara neden olmaktadır. Salt demokrasilerde, siyasal iktidar egemenliği halk adına elinde bulundurur. O halde iktidarı da halk denetlemelidir. Seçim, iktidarı gerektiği biçimde kullanamayan seçilenleri denetlemek, yeniden iktidara getirmek ya da uzaklaştırmak konusunda tek

seçenek olmalıdır. Yazılı yazısız bütün kurallar, kuramsal olarak böyle olsa da uygulamada buna uyulduğu pek görülmemiştir (Popper, 1994, 124).

Demokrasinin Ayırt Edici Özelliği ya da Seçilmiş İktidarın Denetimi

Seçilmiş siyasal iktidara, yönetme hakkını yerine getirmesi için yasalar tarafından güvence verilirken, kendisini desteklemeyen gruplara karşı da bir sorumluluk yüklenmektedir. İktidara oy vermeyen, Popper'in "azınlık" olarak adlandırdığı gruplar, hiçbir ayırım gözetmeksizin "iktidar"ın dikkate almak zorunda olduğu, kendilerine en az iktidar yanlıları kadar, çoğunluğun yok edemeyeceği özgürlük verilmesi gereken kitledir ve çok önemlidir. "**Azınlıklara, çoğunluk kararıyla yok edilemez özgürlük hakkının verilmesi için**" (Popper, 2001, 225-226), birey aklının tam ve özgürce kullanılabilmesinin önkoşulu olan siyasal özgürlüğün sağlanması ve korunması için her türlü özveriyi göstermek demokrasinin gereğidir (Popper, 2001, 225). Platon'un: "Belli bir kesimin hizmetinde olanlar yurttaş değil partizandır" (Platon, 1998, 717/b I/116), sözü iktidarın her kesimin hizmetinde olması gerektiğini açıkça ifade eder.

Popper, Demokrasiden, yalnızca hükümetlerin hükmedilenlerin çoğunluğu tarafından seçilmelerini anlamamaktadır; çünkü bu görüş, onun "demokrasi paradoksu" dediği şeye yol açar. **Çoğunluk, özgür kurumlara inanmayan ve işbaşına gelince hemen her zaman onları yıkan faşist ya da komünist partisi gibi bir partiye oy verse ne olacaktır?** Kendisini çoğunluk oyuyla hükümet seçeneğine bağlamış olan bir kimse, böyle bir durumda çözümsüz bir çıkmaza düşer: Faşist ya da Komünist partisinin başa geçmesini engellemek, ilkelerine aykırı hareket etmek demektir; ama onlar işbaşına geçerlerse de Demokrasiye son vereceklerdir (Magee, 71). Popper'a göre "*Özgür kurumları koruma yanlısı olan bir kimse, onları kendi kendisiyle çelişkiye düşmeksizin, ister azınlıklardan ister çoğunluklardan, hangi yönden gelirse gelsin, her türlü saldırıya karşı koruyabilir*" (Magee, 71). Gelebilecek tehdidin türüne göre strateji geliştirerek Demokrasiyi korumak ve kollamak meşrudur. Popper'ın, sosyal demokrasi anlayışını ortaya koyan şu ifadeler önemlidir: "*Özgürlüğü ortadan kaldırma yönündeki tehlikeleri en aza indirmenin en iyi yolu, yönetilenlerin devlet erkini elinde tutanları değiştirmeleri ve yerlerine farklı politikaları olan başka kişileri getirmelerini olanaklı kılan anayasal düzenlemeleri en önemli kurumlar olarak korumaktır*" (Magee, 74).

Devlet, insana hizmet etmek ve daha mutlu yaşamasını sağlamak için organize edilmiş bir oluşumdur. Ancak, yine insanların keyfi davranış ve yönlendirmelerinden kurtulmak için devletteki her birimin kurumsallaşması, yöneticilerin değişmesiyle çok köklü değişikliklerin olmaması gereklidir. Kurumsallaşma, gücün tek elde toplanmasına engel olduğu gibi, çok güçlü bir yapı da oluşturabilir. Seçimle işbaşına gelen siyasal iktidarlara, güçler ayrılığı ilkesine uyarak "devleti" uyum içerisinde sürdürmek zorundadırlar. Devletin düzgün ve hukuka uygun bir biçimde oluşturduğu kurumlarla uyum içerisinde çalışmak gerektiğine inanmak ve uygulamak da siyasal iktidarın görevidir. Eğer iktidar başka güçlerce dengelenmezse, Platon'un, Demokrasinin anarşinin ve kötü yönetimin kaynağı olduğu düşüncesini haklı çıkaracak sonuçlar ortaya çıkar. Bu kaygılardan yola çıkılarak, modern demokrasilerde her tür iktidarın başka kurum tarafından denetlenmesi gereğine inanılmıştır. Popper: "**Kurumlar kaleler gibidir. Hem iyi düzenlenmiş, hem de insanlarla iyi donatılmış olmaları lazımdır**"

der (Popper, 1994, 128). Burada, Montesquieu'nün, Locke'un *The Second Treatise on Civil Government* adlı eserinden yararlanarak geliştirdiği güçler ayrılığı ilkesini hatırlamakta yarar var.³

Tarihin hiçbir döneminde iktidarlar denetsiz olmamıştır; mutlak ve engelsiz bir siyasal iktidar da olmayacaktır. Bir insanın, kendisi dışındakilere hâkim olacak fiziksel bir güce sahip olmadığı sürece yardımcılarına dayanmak zorunda olduğu görüşünü savunan Popper'a göre, "en güçlü tiran bile, gizli polisine, maiyetine ve cellâtlarına dayanır. Bu dayanma da onun iktidarının ne denli büyük olursa olsun denetsiz kalmadığı ve onun ödünler vermek, bir grubu ötekine karşı oynamak zorunda olduğu anlamına gelir. Demek ki, onunkinden başka siyasal güçler, iktidarlar vardır ve o, ancak bunları kullanmakla ve doyurmakla yönetimini yürütebilir (Popper, 1994, 124). Ancak, bu meşruiyet de başka sorunlar üretmektedir. Örneğin, Demokrasinin yeterince gelişmediği ülkelerde, devletin gerçek sahibi olduğunu öne süren kurum ya da kuruluşlar, Demokrasi ve hukuk dışı uygulamalara girişirler. Dikensiz gül bahçesi isteyen siyasal iktidar, sayısal çoğunluğunu kullanarak, yasamayı da yanına alıp kendine uygun bir hukuk devlet düzeni kurmaya çalışabileceği gibi, asker ya da yargı denilen meşru başka güçler de, meşruiyet sınırını zorlayacak başka uygulamalara girişebilirler. İdeolojik tutuculuklara mahkum edilen her kurum, sahip olduğunu öne sürdüğü anayasal gücü kayıtsız ve koşulsuz kullanma yoluna gidebilir. Voltaire'in dediği gibi ideolojik bağnazlık da çok tehlikelidir. İdeolojik bağnazlık, ister seçilenlerden isterse devletin bürokratik kesimlerini oluşturan kurumlardan, kimden gelirse gelsin tehlikelidir.⁴ Türkiye'de, kendilerini denetlenemez sayan kurumların hukuk dışı uygulamaları olduğu bilinen bir gerçektir. Yasamayı istediği gibi yönlendiren siyasal iktidarın da, demokrasiye müdahale eden askerin de anayasal sınırları aşarak kendine olan güveni sarsan yargının da aynı ölçüde eleştirilmesi gerekir. İktidarını kaybetmek istemeyen her bir otoritenin hoşuna gitmese de, "güçler ayrılığı" ilkesi demokratik deneyimin ulaştığı en değerli noktadır.

Seçilmiş iktidarın denetimi de yine yasalarla belirlenen seçimler aracılığıyla olmalıdır. "Açık toplum gerçekleşecekse, bunun en temel gereği, işbaşında olanların akla yakın aralıklarla ve şiddete başvurulması gerekmeksizin uzaklaştırılabilmesi ve yerlerine, başka politikaları olan kimselerin getirilebilmesidir"(Magee, 71). Bunun sağlanması da, alternatif oluşturabilecek güçlerin anayasal güvenceye her türlü örgütlenme hakkına sahip olması ile mümkün olabilir. Basın yayın araçları, eğitim, vb. yollarla iktidar konusunda halk aydınlatılmalı ve gerekli değişikliklerinin önü açılmalıdır. "*Hoşgörü ya da özgürlük mutlak değil; en uygun (optimum) bir değerdir;*

³ Montesquieu, konuyla ilgili düşüncelerinin çoğunu Locke'un *Traite du Gouvernement Civil* adlı yapıtından aldığını belirtir. Bkz. Montesquieu, *Kanunların Ruhu Üzerine*, çev. Fehmi Baldaş, İstanbul, 2004, XI. kitap, VI. madde, s. 156. Locke'un söz konusu denemesi için şu bağlantıya bakılabilir: <http://www.constitution.org/jl/2ndtreat.htm> (18.11.2009)

⁴ Voltaire, dini fanatizmden başka bir de soğukkanlı bağnazlar vardır, der ve şöyle devam eder: "Bunlar, kendileri gibi düşünmemekten başka suçu olmayan insanları ölüme mahkûm eden yargıçlardır... Bağnazlık insanın beynini sarmaya görsün, artık hastalık şifasız gibidir... Bu salgın hastalığa karşı gitgide yayılarak, sonunda insanların ahlakını yumuşatan, hastalığın bunalımlarını önleyen felsefi düşünceden başka ilaç yoktur..."Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, çev. Lütfi Ay, İstanbul, 2001, s. 14.

çünkü var olması isteniyorsa sınırlanması gerekmektedir. Varlığının tek güvencesi olan hükümet karışması ise tehlikeli bir silahtır, hükümet karışması hiç olmazsa ya da ya da az olursa, özgürlük ölür; çok fazla olursa, yine ölür. Bu bizi, demokrasinin onsuz olunmaz koşulu olarak yönetilenlerin yönetenleri denetlemesinin kaçınılmazlığı konusuna geri getiriyor. Demokrasi etkili olacaksa, hükümettekilerin işbaşından uzaklaştırılabilmeleri olanağı bulunmalıdır” (Magee, 73).

Yasaların Üstünlüğü

Devlet (Politeia)'de önerdiği, filozof-kralların yöneteceği ideal devlet anlayışından Yasalar (Nomoi)'da, büyük ölçüde, vazgeçen Platon, bu eserde ise yasaların üstünlüğünden söz eder ve otoriteyi yasalara verir. Platon'un, “kutsiyet” atfederek abarttığı bu “kanun devleti”nin, bugün kullanılan “hukuk devleti” vurgusunun temelleri sayılabileceği söylenebilir. Ona göre, yasalar yöneticilerin üstünde olmalıdır. İktidarı eline geçirenler karşıları aleyhine, kendileri lehine yasa oluşturamazlar; bu tür bir yaklaşım devletin sonunu getirir. Çünkü, der Platon; “bir devlette yasa güçsüzse ve çığneniyorsa yıkılış çok yakındır; ama yasa yöneticilerin üstündeysen ve yöneticiler onun kölesi ise, devlet kurtulur ve tanrıların kentlere verdiği bütün nimetlere kavuşur”(Platon, 1998, 715/d, I/117). Yönetimi her eline geçirenin kendi konumunu güçlendirmesi için yasa çıkarmasının Platon tarafından iyi karşılanmadığı görülüyor (Platon, 1998, 714/c, I/115). İktidarda bulunan siyasal partilerin, yeterince uzlaşma aramaksızın engel gördüğü her yasayı değiştirmeye çalışması bu bağlamda değerlendirilebilir. Yasalar, özellikle de anayasalar, birer uzlaşma metni olarak değerlendirilirler; dolayısıyla yasalar değiştirilirken geniş bir uzlaşma sağlanması, çoğunluğun dayatması biçimine dönüştürülmemesi gerekir.

Platon'un öğrencisi olan Aristoteles'in de devlet erkinin kimin elinde olması gerektiğine ilişkin soruya, halkın, varlıklı sınıfların, iyilerin, iyilerin en üstünü olan tek bir kişinin mi yoksa bir tiranın mı olduğu sorusunu sorduktan sonra her birinin eleştirilebileceklerine işaret eder ve halkın yönetimi konusunda şu çekinceleri ortaya koyar: “Tutun ki, en büyük yetke halktadır dedik; fakat halk sayı çokluğuna dayanarak zenginlerin malını mülkünü kendi arasında paylaşırsa, bu adaletsizlik değil midir? Bu işlem, egemen erkin geçerli bir kararıyla yapılmıştır, ama ona adaletsizliğin doruğundan başka ne ad verebiliriz? Sonra, çoğunluk her şeye el atarak azınlığın malını mülkünü paylaşırsa, bu besbelli devletin yıkılmasına varır”(Aristoteles, 85-86). Aristoteles'in öne sürdüğü kaygıların bir kısmı bugün geçerli olmasa bile, çoğunluk kararıyla kimi adaletsizliklerin yaşanabileceğine ilişkin kaygısı yerindedir. Bu kaygı, Platon ve Aristoteles'in “halkın iktidarı” söyleminde haklı olarak öne sürdükleri eleştirel görüşlerdir. Filozofların yaşadıkları dönemin koşulları ve halkın çok bilinçsiz olması onları böyle bir demokrasi eleştirisine götürmüştür.

Demokratik Seçimlerde Seçkin Oy, Sıradan Oy(!)

Popper'in da güçlü bir biçimde vurguladığı gibi, hem antik çağda hem de günümüzde, “**elitlik, pratik siyasi bir sorun olarak içinden çıkılmaz bir problemdir**” (Popper, 2001, 241). Üzerinde fazla düşünmeden ele alındığında,

seçimlerde oy kullananlar arasındaki eğitim, sosyal ve siyasal statülerle bağlantılı entelektüel farklılıkların seçimde eşit muamele görmesine yönelik itirazlar kabul edilebilir gözükür. Bu nedenle olacak, hemen her dönemde bu uygulamaya itirazlar yükselir. Bizde de zaman zaman örneklerine rastlanan bu çıkışı Popper şu ifadelerle değerlendirir: “Aydınlarımız ve yarı aydınlarımız, ‘Nasıl olur da benim verdiğim oy, sıradan bir çöpçünün verdiği oyla aynı tutulur?’ Cahil kitleye göre ileriye daha iyi gören ve bu nedenle büyük siyasi kararlarda daha etkin olabilecek hiç mi seçkin beyin yoktur?” biçimindeki sorularıyla karşımıza çıkarlar. Buna vereceğim yanıt, aydınların ve yarı aydınların ne yazık ki her koşulda fazlasıyla etkin olduklarıdır. Kitap ve gazetelerde yazı yazarlar, öğretirler, konferans verirler, tartışmalara katılırlar ve siyasi partilerin üyeleri olarak etkin rol oynarlar. Burada aydının, herhangi bir çöpçüden daha etkin olmasını, doğru bulduğumu asla söylemiyorum. Çünkü iyilere ve bilgelere tanınan Platoncu egemenlik hakkının, kesin olarak reddedilmesi gerektiği kanısındayım. Akıllılığın ve akılsızlığın kararını kim verecek? Çarmıha gerilenler en bilgeler ve en iyiler – ve aralarında bilge ve iyi olarak kabul görmüşler – değil miydi? (Popper, 2001, 241). Pratikte kimi sorunlar ortaya çıkarsalar ve bu sorunlar zaman zaman çok rahatsız edici boyutlara varsa da yapılacak çok şey yoktur. Bu anlamda ilkesel olarak Popper’ın haklı olduğu vurgulanmalıdır. Burada da bir paradoks var gibi gözükmektedir. Yönlendirilmeye her zaman müsait olan “halk” ile bir biçimde “seçkin” olarak nitelenen kişi(ler) arasında dolaylı-dolaysız iletişim her zaman vardır. Popper’ın, “aydınlar yarı aydınlar” dediği kesimin halkı olumlu yönde bilgilendirmesi, bilinçli tercih yapmada yardımcı olması doğal kabul edilemez mi? İçinden çıktığı halka ve haklarına sahip çıkmak, eğitim alma hakkını şu ya da bu sebeple kullanamayan kesimlerin temsilcisi ve sözcüsü olmak demokratik açıdan sakıncalı mıdır? Bu sorulara olumsuz yanıt verilmesi durumunda Popper’ın yol göstericiliği de anlamsız olur. Daha da ileri bir yorumla, eğitim ve öğretimin bir anlamının olmadığı sonucu çıkarılabilir. Bu durumda, seçim yapma konusunda bilgilendirilenler dışında da oy kullanan bir kesim mutlaka bulunacaktır; onların durumları da tartışmanın hiç bitmeyeceğini göstermektedir. Demokrasinin iş başında olması isteniyorsa bu “sakınca” hep olacaktır. Popper’ın “insancıl” gerekçelerle savunduğu “herkesi eşit görme” teoride olması gereken bir durumdur; kimi zaman gerekçeleri değişebilirse de itirazlar sürecektir.

Son yıllarda Türkiye’de de “seçkin davranma” tavrına daha sık rastlanmaktadır.⁵ Ancak, bu tavrın daha sert karşı bir tepkiye dönüştüğü, sonra da kalıcı, toplumu değiştirici, dönüştürücü bir görüntü ortaya çıkardığı gözlenmektedir. “Tepkisel oy vermenin yaygın olduğu” ülkemizde, asıl değerlendirme ölçütleri yerine “duygusal” karar vermelerin belirleyici olduğuna dair güçlü işaretlere tanık olunmaktadır. Bu

⁵ Bu seçkin tavrı Şerif Mardin’in şu değerlendirmeleri özetliyor: “Batı’da bu mozağin yarattığı rahatsızlığı kaldırmaya yönelik tekliflerden biri 19. yüzyılda geliştirilen toplumu topyekûn değiştirme fikriydi ve şüphesiz bu fikrin Cumhuriyet rejiminde bir yankısı olmuştur. Uzun yıllar aydınlarımız kendi toplumlarını temelden değiştirmek isteğiyle yaşamışlardır.” “Toplumun temelden değiştirilmesi fikri, toplumu modern ve dikensiz gül bahçesi yapma idealidir. Siyasetimizin kulağına küpe olsun: dikensiz gül bahçesi yoktur. Siyasetin anlamı, mevcut sosyal yapıyı bir olgu olarak kabul ettikten sonra bu olgu ile diyaloga geçmektir. Türkiye’de siyasete taraf olanların birbirlerini birer veri olarak kabul etmesi demokratik politikanın ilk adımıdır.” Şerif Mardin, “Otorite ve Kompromi”, Demokrasi Sempozyumu, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. Yayını, İstanbul, 2007, s. 16.

tepkisel oyun oranının saptanması çok kolay değildir kuşkusuz. Bütün seçim sonuçlarını böyle değerlendirmek sağlıklı sonuçlara götürmez. Çok yakın zamana kadar, daha az tabana sahip olduğu görülen siyasal akımların gittikçe kökleşen ve güçlenen bir biçimde iktidarı ele almalarının gerekçeleri değişik açılardan analiz edilmelidir. Türkiye'de son birkaç yılda yaşanan demokratik süreç, tek yanlı çözümlerinin sağlıklı olmadığına ilişkin ipuçları vermektedir. "Bilinçsiz" olduğu öne sürülen halkın, bir seçimde iktidara getirdiği partiyi bir sonraki seçimde çok açık farkla iktidardan uzaklaştırdığı görülmüştür. Aksi iddialara karşın, seçmenlerin oldukça pragmatik davrandıkları, gündemlerinde olmayan konulara ve tehditlere aldırış etmedikleri görülmüştür.

SONUÇ

Demokrasi'nin, bütün kural ve kurumları ile uygulanabilirliği konusunda ciddi kuşku bulduğuna söylemek, bir kötümserlik anlamına gelmemelidir. "Demokrasi çok iyidir ama benim görüşüm iktidarda olursa" biçiminde dile getirilen, yalın eleştirel ifadeyi haklı çıkaracak sayısız örnek bulunabilir.⁶ Bu tür bir anlayışın egemen olduğu bilindiğine göre, teorik olarak demokrasinin "mükemmel bir yönetim biçimi olduğu" iddialarının pratik bir geçerliliği olmadığı haklı olarak ileri sürülebilir.⁷ "Mükemmel yönetim biçimi" aramak yerine, Batı'da uzun bir geçmişi olan Demokrasinin, insanı daha mutlu nasıl yapabileceğinin yollarını aramak gerekir. Olmuş ve olması muhtemel gelişmeleri başarılı bir çözümlenmeye tabi tutan Popper'in ifadesiyle: "**kim yönetmeli**" sorusundan çok "**kötü yönetimi nasıl en aza indirebiliriz?**" Sorusunu sorup, bu yönde çaba harcamak daha uygun olacaktır.

Popper, "**özgürlüğün düşmanları, onu savunanları her zaman yıkıcılıkla suçlamışlardır,**" der (Popper, 1994, 94). Onun ve başkalarının yakınmasına çözüm olması umuduyla, insanların farklı özgürlük taleplerinin, bölücülük, yıkıcılık yaftasıyla çığnemediği, "**devletin sahibi olma hakkını**" ve ayrıcalıklarını nereden aldıklarını bir türlü açıklayamayan ve her dönemde farklı isimlerle sahneye çıkan zihniyetin olmadığı bir toplum hayal edilebilir. Çünkü içinde yaşadığımız çağ bir

⁶ Görünürde kimin demokrat, kimin anti demokrat olduğuna karar vermek olanaklı değildir. Her birey ya da grup, sınırlarını kendisinin belirlediği bir demokrasi öngörür ve bilinç altındaki düşüncesini gerçekleştirme yolunda demokrasiyi kullanır. Örneğin, teokratik yönetimden kaygılanan biri, çok rahat bir biçimde "laik olmadan demokrat olunamayacağını" öne sürerken, karşı tarafta olan birisi de dindarlıkla laikliğin bir arada bulunamayacağını savunabilir; bir başkası ise, gerçek demokrasinin kişilerin din ve inanç özgürlüklerini bütünüyle yaşamalarına olanak veren bir sistem olduğunu öne sürebilir. İşin en kötüsü, grupların birbirlerine olan güvensizliğini, karşılıklı bir samimiyet sorgulamasına dönüştürmeleridir.

⁷ Demokrasinin "olmazsa olmazları" olarak bilinen **egemenlik, yurttaşlık, özgürlük, mülkiyet hakkı, yasama, yürütme, temsil, güçler ayrılığı** gibi temel kavramlar ve bu kavramların işaret ettiği kurumların eksiksiz işlediğini söylemek olanaklı değildir. Demokratik uygulamaları örnek gösterilen Avrupa ülkeleri için Popper'in *Açık Toplum ve Düşmanları*, Amerikan Demokrasisi için de, C. Wright Mills'in *İktidar Seçkinleri* (Bilgi yayımevi İstanbul, 1974) adlı eserler okunduğunda Platon'un demokrasi paradoksları ile tartışılan, bu "en iyi yönetim biçiminin" olanağı, devleti yöneten güçlerin anti demokratik karar ve uygulamaları konusundaki kaygılara hak verilecektir.

ölçüde buna izin verebilir. Bu konuda, Magee'nin, Popper'in siyasal beklentilerini analiz ettiği şu değerlendirmesi dikkat çekicidir: "İçinde yaşadığımız yüzyılda başka zamanlardan daha çok olmak üzere yaygınlıkla inanılmaktadır ki, ussallık, mantık, bilimsel yaklaşım, bir bütün olarak merkezi biçimde örgütlenmiş, planlanmış ve düzenlenmiş bir toplum gerektirmektedir... Ussallık, mantık ve bilimsel bir yaklaşımın hepsi de, birbiriyle bağdaşmayan görüşlerin ileri sürülebildiği ve çatışan amaçların izlenebildiği "açık" ve çoğulcu bir topluma işaret etmektedirler; içinde herkesin sorun durumlarını araştırmakta ve çözümler önermekte ve başkalarının –en önemlisi de, hükümetin- önerdiği çözümleri eleştirmekte özgür olduğu bir toplum; her şeyin üstünde de hükümet politikalarının eleştirinin ışığında değiştirildiği bir toplum"(Magee, 70).

Aristoteles'in: "iyi bir yurttaşın hem yönetme hem de yönetilme bilgi ve yeteneği olmalıdır" (Aristoteles, 79) ifadesiyle dile getirdiği gibi, Yurttaşların hem yönetme hem de yönetilme yönünde yeterince eğitilip, bilinçlendirilebildiği toplumlarda demokrasinin "yaşanılabilir" bir çevre yaratmada uygun bir yönetim biçimi olduğu belirtilmelidir.

Toplumda rol alan, asker, sivil, eğitimci, usta, çırak, siyasetçi vb. herkesin doğasına uygun olan ve üzerine düşen kendi işini yaptığı bir toplumda demokratik bir yönetim neden beklenmesin? (Popper, 1994, 95). **"Demokrasiyi, demokratik bir devletin siyasal yetersizlikleri yüzünden suçlamak hata olur. Suçlanması gereken bizleriz, yani demokratik devletin yurttaşlarıdır. Demokratik kurumlar kendi kendilerini iyileştiremezler; onları düzeltme sorunu her zaman, kurumlardan çok, kişilerin sorunudur," diyor Popper, haklı olarak! (Popper, 1994, 128).**

Demokratik hak ve özgürlüklere en çok sahip çıkması beklenen bu demokratik erdemleri partilerinde uygulaması beklenen parti liderlerinin, kendi partisinin mutlak egemeni olduğu ülkemizde, iktidara geldiğinde de aynı şeyi yapıp ülkenin mutlak egemeni olma hevesine şaşımamak gerekir. Demokratik haklarının kimi kurumlarda engellendiği yakınmalarını, **"kendine demokrat"** tavrın bir göstergesi olarak değerlendirmek ve bir başka paradoksa işaret etmek gerekir.

Kaynakça

- Aristoteles**, (2005) *Politika*, çev. Mete Tunçay, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Kempski**, Jürgen v. (2001) *"Siyaset Felsefesi"* çev. Doğan Özlem, *Günümüzde Felsefe Disiplinleri*, içerisinde, İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- Magee**, Bryan, (1990) *Karl Popper'in Bilim Felsefesi ve Siyaset Kuramı*, çev. Mete Tunçay, İstanbul.
- Mardin**, Şerif, (2007) *"Otorite ve Kompromi"*, Demokrasi Sempozyumu Kitabı, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. Yayını, İstanbul, s. 16.
- Montesquieu**, (2004) *Kanunların Ruhu Üzerine*, çev. Fehmi Baldaş, İstanbul.
- Platon**, (1992) *Devlet*, çev. Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Platon**, (1998) *Yasalar*, çev. Candan Şentuna, Saffet Babür, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Popper**, Karl R. (2001) *Daha İyi Bir Dünya Arayışı*, Son Otuz Yılın Makaleleri ve Bildirileri, çev. İlknur Aka, İstanbul.

Popper, Karl, (1994) *Açık Toplum ve Düşmanları*, çev. Mete Tunçay, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, (1998) Ankara, s. 552.

Ruben, Walther, (1947) *Felsefenin Başlangıcı*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

Voltaire, (2001) *Felsefe Sözlüğü*, çev. Lütfi Ay, İstanbul.